

Publikacja jest udostępniona na licencji
Creative Commons (CC BY 4.0)

WIELOGŁOS

Pismo Wydziału Polonistyki UJ

3/2023 (57), s. 1–20

ISSN 1897-1962 (druk) | 2084-395X (online)

doi: 10.4467/2084395XWI.23.017.18553

<https://www.ejournals.eu/Wieloglos>

**Magdalena
Rembowska-Pluciennik**

Instytut Badań Literackich PAN

 <https://orcid.org/0000-0002-8800-3550>

Sierść tekstu. Relacje transgatunkowe w zoonarratologii

Ja, antropoidka, patrzę na śpiącego psa, z którym od kilku lat współtworzę transgatunkowe stado. Zapada w moim towarzystwie w czujną drzemkę lub głębokie uśpienie z dynamicznymi snami w fazie REM, popiskując i przebiegając łapami. Ten dowód beztróskiego zaufania to rezultat tysięcy lat koegzystencji naszych przodków. Wybudzony, pręży grzbiet, przeciąga się i podchodzi, by trącić mnie nosem lub przynieść zabawkę. Podejmuje intencjonalną interakcję¹, przekracza barierę osobniczego i gatunkowego dystansu, inicjuje znaczący kontakt – przez nieagresywny dotyk. Właśnie w tym momencie zmienia się wszystko – wchodząc w dwustronną relację, potwierdzamy wzajemnie swoją podmiotowość i poznajemy się inaczej. Ja uwzględniam w swoim odczuciu świata jego zwierzęcość, on moją człowieczość. Rozpoczyna się moje myślenie sierścią, „które ujmuje zwierzęcość w postaci konkretnej, relacyjnej, zanieczyszczonej i międzygatunkowej ontologii”².

Przywołując tę intymną scenę, nie oddalam się nadmiernie od metodologicznej ścieżki, którą idę w dotychczasowej pracy naukowej – nie porzucam

¹ Etolodzy XXI wieku wskazują, że uzasadnione jest mówienie o intencjonalności i poznaniu zwierzęcym. Por. F. de Waal, *Bystre zwierzę. Czy jesteśmy dość mądry, by zrozumieć mądrość zwierząt*, przeł. Ł. Lamża, Kraków: Copernicus Center Press 2016.

² D. Lestel, *Myślenie sierścią. Zwierzęcość w perspektywie drugoosobowej*, przeł. A. Dwulit [w:] *Zwierzęta i ich ludzie. Zmierzch antropocentrycznego paradygmatu?*, red. A. Barcz, D. Łagodzka, Warszawa: IBL 2015, s. 19. Za rozbudowany filozoficzno-literacki esej utrzymany w tym stylu poznawczym można by chyba uznać niezwykłą książkę T. Sławka *Śladem zwierząt. O dochodzeniu do siebie*, Gdańsk: Fundacja Terytoria Książki 2020.

szlaków narratologii. Wybieram jedną z węższych jej odnóg, w zasadzie dopiero powstającą *animal narratology*. Pragnę nie tylko przybliżyć nieco ten niezbyt znany w Polsce nurt, ale przede wszystkim wskazać w jego obrębie kategorie będące punktami granicznymi dotychczasowych zakresów badań, ustalen i typologii literaturoznawczego zainteresowania narracją w jego post-strukturalistycznej wersji³. Ponieważ w Polsce *animal narratology* jest nadal słabo reprezentowana, nie funkcjonuje również odpowiednik jej angielskiej nazwy – proponuję zatem zoonarratologię na wzór istniejących w polszczyźnie zoofilologii Aleksandra Nawareckiego oraz zoonarracji Piotra Krupińskiego⁴. Chciałabym się przyjrzeć kilku zagadnieniom z zakresu teorii narracji literackiej, by odpowiedzieć na pytanie, w jakim stopniu ta literaturoznawcza subdyscyplina dysponująca własnymi narzędziami i metodami badań może się włączyć w transdyscyplinarny nurt ekokrytyczny⁵. Nie przypadkiem

³ O narratologii postklasycznej (a za „klasyczną” uznaje się narratologię formalno-strukturalistyczną wraz z jej francuskim nurtem lat 60., 70. i 80. XX wieku) traktuje bogata literatura. Ograniczam się wobec tego do wskazania jedynie tych pozycji, które wprowadziły i zdefiniowały ten kierunek: *Narratologies. New Perspectives on Narrative Analysis*, ed. D. Herman, Columbus: Ohio State University Press 1999; *Narrative Theory and the Cognitive Sciences*, ed. D. Herman, Stanford: CSLI Publications 2003; *Cambridge Companion to Narrative*, ed. D. Herman, Cambridge: Cambridge University Press 2007; *Routledge Encyclopedia of Narrative Theory*, eds. D. Herman, M. Jahn, M.-L. Ryan, London: Routledge 2007; D. Herman, *Basic Elements of Narrative*, Chichester: Wiley-Blackwell 2009; M. Fludernik, *Towards a “Natural” Narratology*, London: Routledge 2010.

⁴ A. Nawarecki, *Zoofilologia* [w:] *Zwierzęta i ludzie*, red. J. Kurek, K. Maliszewski, Chorzów: Miejski Dom Kultury „Batory” 2011; A. Nawarecki, *Zoofilologia pod auspicjami augurów* [w:] *Zwierzęta i ich ludzie*, s. 163–186; P. Krupiński, *Dlaczego gęsi krzyczały? Zwierzęta i Zagłada w literaturze XIX i XX wieku*, Warszawa: IBL 2016; P. Krupiński, *Co się śni zwierzętom? Eseje z pogranicza zoofilologii i psychoanalizy*, Warszawa: IBL 2022. Anna Barcz posługiwała się terminami „zoonarracja” w *Realizmie ekologicznym. Od ekokrytyki do zookrytyki w literaturze polskiej*, Katowice: „Śląsk” 2016 oraz „narracja zwierzęca” w artykule *Wprowadzenie do zookrytyki (teorii zwierzęcych narracji)*, „Białostockie Studia Literaturoznawcze” 2015, z. 6, s. 143–159. Ten ostatni wydaje się nieprecyzyjny – wprowadza zbędną dwuznaczność sugerowanego podmiotu narracyjnego.

⁵ O historii nurtu zob. K. Weil, *Zwrot ku zwierzętom. Sprawozdanie*, przeł. P. Szadzik [w:] *Zwierzęta, gender i kultura. Perspektywa ekologiczna, etyczna i krytyczna*, red. A. Barcz, M. Dąbrowska, Lublin: E-naukowiec 2014, s. 15–35; P. Barry, *Ekokrytyka*, przeł. M. Białodzia et al. [w:] *Literatura i jej natury*, red. P. Czaplński, J. Bednarek, D. Gostyński, Poznań: Wydawnictwo Rys 2017, s. 17–32. W Polsce studia ekokrytyczne to kierunek prężnie się rozwijający zarówno w swej formie kulturowych studiów nad środowiskiem, jak i w węższym wymiarze studiów nad zwierzętami. Prezentuje je np. monograficzny numer „Tekstów Drugich” 2013, *Pozaludzkie/arcyludzkie*, nr 1–2; Oprócz wzmiankowanych już prac A. Barcz należy wymienić jej ostatnią książkę *Environmental Cultures in Soviet East Europe. Literature, History and Memory*, London: Bloomsbury Academic 2021. Wcześniej ukazały się natomiast (by wymienić jedynie przykładowe ważne pozycje monograficzne): J. Tymieniecka-Suchanek, *Literatura rosyjska wobec upodmiotowienia zwierząt. W kręgu zagadnień ekofilozoficznych*, Katowice: Wydawnictwo UŚ 2013; P. Krupiński, *Dlaczego*

soczewkę, która skupia w sobie różne wiązki problemowe w obszarze najnowszej narratologii – także zoonarratologii – stanowi interakcja i drugoosobowość jako perspektywa poznawcza o niezbywalnym zabarwieniu etycznym ujawniającym się w kontakcie z Innym. W dyskursach posthumanistycznych zorientowanych na badania nad środowiskiem jest nim często właśnie zwierzę, choć kompromitujące nasz język ubóstwo tej etykiety skrywa trudną do ustalenia obfitość gatunków i odmian organizmów. W rozwoju form narracyjnych, „ćwiczenia z obcości”, by posłużyć się tytułem jednego z esejów Olgi Tokarczuk⁶, były bardzo często impulsem do najśmielszych eksperymentów formalnych – jeszcze dla Jamesa Joyce’a z obcością egzystencjalną skojarzona była kobieta, Molly Bloom z *Ulissesa*, z jej niepokojącym światem wewnętrznym i seksualnością, eksplorowanymi w wielkim monologu strumienia świadomości. Ale zwierzęciu nie jest łatwo udzielić głosu lub przypisać językowy charakter jego aktywnościom poznawczym bez uciekania się do konwencjonalnego kostiumu zwierzęcego (gdy bohater przywdziewa jedynie zwierzęcą skórę, by reprezentować ludzkie sprawy i antropocentryczny punkt widzenia) lub bez używania dobrze znanego gatunku (bajka ezopowa lub ludowa). Paradoks ten dostrzegł William Nelles, wskazując, że artystycznie lepsze efekty w reprezentowaniu perspektywy zwierzęcej przynosi tradycyjna narracja trzecioosobowa (psychonarracja według nomenklatury Dorrit Cohn⁷) niż pierwszoosobowa, narażona od razu na autokompromitację⁸. Właśnie takie *stricte* tekstowo-językowe zagadnienia literackich i nieliterackich opowieści analizuje zoonarratologia, nie ograniczając się do śledzenia ewolucji motywów zwierzęcych jako tematu literackiego⁹. Można więc postawić pytanie, czy narracja może być wielogatunkowa – tak jak Ewa Domańska pytała niegdyś, czy historia może być wielogatunkowa¹⁰.

Wyraźnym problemem naukowym dla narratologii staje się chęć sprawdzenia, jak dotychczasową wiedzę o mechanizmach konstruowania narracji językowych oraz o ich kognitywnych uwarunkowaniach można wykorzystać do rozwiązywania najbardziej pilnych problemów współczesności. Wśród nich

gesi krzyczały; A. Jarzyna, 'Post-koine'. *Studia o nieantropocentrycznych językach (poetyckich)*, Łódź: Wydawnictwo UŁ 2019; A. Ubertowska, *Historie biotyczne. Pomędzy estetyką a geotraumą*, Warszawa: IBL 2020.

⁶ O. Tokarczuk, *Ćwiczenia z obcości*, „Znak” 2020, nr 4, s. 135–149.

⁷ D. Cohn, *Transparent Minds. Narrative Modes for Presenting Consciousness in Fiction*, Princeton: Princeton University Press 1978.

⁸ W. Nelles, *Beyond the Bird's Eye. Animal Focalization*, „Narrative” 2001, vol. 9, no. 2, s. 188–194.

⁹ Choć jest to także istotny kulturowo trop poszukiwań literaturoznawczych, zob. *Czytanie menażerii. Zwierzęta w literaturze dziecięcej, młodzieżowej i fantastycznej*, red. A. Mik, P. Pokora, M. Skowera, Warszawa: Wydawnictwo SBP 2016.

¹⁰ E. Domańska, *Historia w kontekście posthumanistyki*, „Historyka. Studia Metodologiczne” 2015, t. 45, s. 5–21; *eadem*, *Historia zwierząt*, „Konteksty. Polska Sztuka Ludowa” 2016, nr 3–4.

na plan pierwszy wysuwają się katastrofa klimatyczna oraz konieczność prze-myślenia miejsca człowieka w zagrożonej jego własną działalnością wspól-nocie organicznego życia *zoe*. Na pierwszy rzut oka ten cel badawczy może się wydać niemożliwy do realizacji. Przecież jednym z fundamentalnych założeń narratologii (i to zarówno tej o formalno-strukturalistycznej proweniencji, jak i poststrukturalistycznej) oraz transdyscyplinowego zwrotu narratywistycz-ego było przekonanie o antropomorficznym charakterze narracji¹¹ i zależności jej językowych realizacji od funkcjonowania ludzkiego umysłu. Konieczność zmierzenia się z immanentnie zakodowanym i afirmowanym antropocen-tryzmem stanowi więc jedno z ważniejszych wyzwań dla metodologicznej samoświadomości tej subdyscypliny literaturoznawczej i jej medioznawczych rozgałęzień (narratologii trans- i intermedialnej)¹². Skłania też do zbliżenia ze studiami translatologicznymi¹³, gdyż poznanie mechanizmów tłumaczenia międzygatunkowego wydaje się niezbędnym kontekstem wszelkich ludzkich opowieści o gatunkach pozaludzkich. Inny z tematów przewodnich zoonarrato-logii wyraźnie wiąże się z historią idei, odsłaniając nieświadome danej kultu-ry: rozpoznaje bowiem, jak przedstawianie zwierząt w narracjach kulturowych przyczynia się do utrwalania lub zmiany ich statusu, implikuje ich pozycję prawną, warunki kontaktu z człowiekiem, stopień ochrony¹⁴. Jego eksploracja ujawnia także, jak integralnym składnikiem dyskursów satyrycznych, dydak-tycznych czy społeczno-politycznych jest figura mówiącego zwierzęcia¹⁵. Te kulturowe presupozycje na temat konceptu „zwierzęcości”, pozycjonowania człowieka względem niej, wyobrażenia o zwierzęcym doświadczaniu świata należy bowiem wydobyć z mroku zbiorowej podświadomości, poddać kryty-ce i przewartościować, a w wielu wypadkach odrzucić. Wyobraźmy sobie na przykład: jak wyglądałaby tak zwana zachodnia kultura, gdyby teorię ewolucji Charlesa Darwina¹⁶ zastąpić opowieścią alternatywną? Choćby taką:

¹¹ A. Żychliński, *Laboratorium antropofikcji. Dociekania filologiczne*, Warszawa: Wydawnictwo IBL PAN 2014.

¹² *Intermediality and Storytelling*, eds. M. Grishakova, M.-L. Ryan, Berlin–New York: De Gruyter 2010; J. Bruhn, *The Intermediality of Narrative Literature. Medialities Mat-ter*, London: Palgrave Macmillan London 2016; J.-N. Thon, *Transmedial Narratology and Contemporary Media Culture*, Lincoln–London: University of Nebraska Press 2016.

¹³ Tego typu badania nie wychodzą jeszcze poza fazę manifestu metodologicznego por. M. Cronin, *Eco-Translation. Translation and Ecology in the Age of Anthropocene*, London: Routledge 2016.

¹⁴ Tej rangi tematy wymienia David Herman, zakreślając pole badawcze *animal nar-ratology* w swej książce, *Narratology beyond the Human. Storytelling and Animal Life*, Oxford: Oxford University Press 2018.

¹⁵ K. Armbruster, *What do We Want from Talking Animals. Reflections on Literary Representations of Animal Voices and Minds [w:] Speaking for Animals. Animal Auto-biographical Writing*, ed. M. DeMello, New York: Routledge 2013, s. 17–33.

¹⁶ Chodzi mi o stereotypowe wyobrażenia o jego teorii, nie do końca zgodne z prze-słaniem uczonego – sprowadzane do „zwyństwa najsilniejszych w walce o przetrwanie”.

[...] w czasach Darwina żyła pewna uczona, która przygotowała odmienną i bardzo ciekawą interpretację danych przywiezionych z podróży tego przyrodnika. Niestety, jak to często bywa z uczonymi kobietami, jej imię nie dotrwało do naszych czasów, a poza tym jej praca była tak ekscentryczna, że zupełnie ją zignorowano. Upierała się, że logika ewolucji działałaby równie dobrze, gdyby w miejsce nieustannego współzawodnictwa podstawić inne czynniki, takie jak na przykład wspieranie się i altruizm, niejako wmontowane w mechanizmy przyrody. Z tego powodu Heterotopianie wolą przyjrzeć się przyrodzie raz jeszcze i dostrzec, jak wszelkie życie wspiera się na sobie, jak poszczególne gatunki dzielą się habitatem, wodopojem, jak stosują międzygatunkowe rytuały pojednawcze – wiele przykładów tego typu zachowań znajdziemy w literaturze. Także poświęcania się dla siebie istot żywych¹⁷.

Jakże inaczej mogłyby wyglądać biotopy wyznawców judeo-chrześcijaństwa, gdyby opatrzone boską sankcją słowa „Czyńcie sobie ziemię poddaną” (Rdz, 1, 28) nie były rozumiane jako wyznacznik nieograniczonej władzy człowieka nad wszelkim stworzeniem?

Rekonstrukcja jawnych i niejawnych przesłańek kulturowych narracji o zwierzętach to jedna z badawczych powinności zoonarratologii, podobnie jak analiza historycznych uwarunkowań literackich przedstawień zwierząt – nie tylko ewolucja biologiczna, ale i proces historycznoliteracki mają olbrzymie znaczenie dla reprezentacji bohatera zwierzęcego (a co za tym idzie – dla testowania gatunków¹⁸, konwencji stylistycznych i rozwiązań kompozycyjnych)¹⁹. Bliższe problematyce poetyki i ewolucji narracji

O fałszywości tej potocznej interpretacji oraz o płynności granicy między ludzkim i nie-ludzkim zob. J. Schollenberger, *Stworzenia Darwina. O granicy człowiek–natura*, Warszawa: Wydawnictwo IBL PAN 2020, por. B. Hare, V. Woods, *Przetrwają najzyczliwsi. Jak ewolucja wyjaśnia istotę człowieczeństwa?*, przeł. K. Kalinowski, Kraków: Copernicus Center Press 2022.

¹⁷ O. Tokarczuk, *I Heterotopie [w:] eadem, Moment niedźwiedzia*, Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej 2012, s. 11.

¹⁸ Takim nowym gatunkiem związanym z emancypacją bohatera zwierzęcego była np. XVIII-wieczna autobiografia zwierzęca wprowadzająca pierwszoosobowego narratora zwierzęcego opowiadającego swe losy. Por. T. Cosslett, *Talking Animals in British Children's Fiction, 1786–1914*, London: Routledge 2006; *Speaking for Animals...* Por. analizę przemian gatunków literackich np. zaistniałych już w eseju czy spodziewanych w sadze rodzinnej z uwzględnieniem relacji z podmiotem zwierzęcym: A. Jarzyna „Na dwu i na czterech łapach”. *Eseistyka nieantropocentryczna i piarstwo Michała Cichego*, „Przestrzenie Teorii” 2021, nr 35; E. Kraskowska, A. Zatora, *Kulturotwórczy potencjał opowieści rodzinnych*, „Zagadnienia Rodzajów Literackich” 2022, z. 2.

¹⁹ O historii reprezentacji bohatera zwierzęcego także w literaturze traktują np. S. Baker, *Postmodern Animal*, Chicago: The University of Chicago Press 2000; P. Armstrong, *What Animals Mean in the Fiction of Modernity*, London–New York: Routledge 2015. Innym ciekawym zagadnieniem sytuującym się na pograniczu nauk o poznaniu, psychologii i historii sztuki, w tym literatury, jest figura zwierzęcia jako swoiste mentalne, uwewnętrznione narzędzie do myślenia, towarzyszące człowiekowi w jego rozwoju ontogenetycznym

literackich jest zainteresowanie językowymi i tekstowymi strategiami powołującymi do życia „zwierzęta zamieszkujące tekst”, by użyć pięknej formuły Krupińskiego²⁰. David Herman wymienia szczegółową listę rozwiązań narracyjnych wpływających na literackie reprezentacje zwierząt. Analizuje znaczenie i odmiany focalizacji zwierzęcej²¹, znaczenie hierarchii bohaterów, pokazuje, dzięki jakim środkom literackim zwierzę osiąga status odczuwającego autonomicznego podmiotu w opowieści. Wskazuje, jak narracyjną podmiotowość bohatera nie-ludzkiego realizują opisy jego zachowania, ruchu odbywającego się w czasie i przestrzeni – spektrum możliwości obejmuje bowiem zarówno banalne antropomorfizacje, jak i eksperymentalne próby wnioskowania o intencjach, emocjach, stanach wewnętrznych nieporównywalnych ze światem wewnętrznym człowieka. Te dylematy do pewnego stopnia przypominają dyskusje zapoczątkowane na przełomie XIX i XX wieku i przyświecające poszukiwaniom formalnym modernistów zafascynowanych (nie)poznawalnością ludzkiego umysłu, (nie)możliwością wglądu weń²². Dla narodzin literackiego strumienia świadomości czy odmian psychonarracji niezbywalnym kontekstem była nowoczesna psychologia, a zoonarratologia znajduje inspirację w transgatunkowej etnografii, behawiorystyce i psychologii zwierząt czy biokomunikacji. Co ciekawsze, zbliżenie do nauk biologicznych i poszerzanie wiedzy o właściwościach poznawczych innych gatunków w nowym świetle stawia niektóre kategorie doskonale zakorzenione w badaniach nad kulturą – w tym nad literaturą, jej tworzeniem i odbiorem, a więc działalnością wyłącznie ludzką. Okazuje się bowiem, że empatia²³, od kilku dekad sytuowana w centrum psychologicznych procesów rozumienia i emocjonalnego oddziaływania narracji, nie tylko występuje u innych gatunków niż *homo sapiens*, ale i znacznie bardziej zakorzeniona jest w doświadczeniu ucieleśnienia

i filogenetycznym. Zob. P. Shepard, *Thinking Animals. Animals and the Development of Human Intelligence*, Athens–London: The University of Georgia Press 1978.

²⁰ P. Krupiński, *Co się śni zwierzętom...*

²¹ Por. znakomite zastosowanie tego pojęcia w analizach Krupińskiego, *Co się śni zwierzętom...* Zob. też: A. Żyżniewska, *Fokalizacja zwierzęca na przykładzie fragmentów prozy modernistycznej: Nemroda Brunona Schulza, Dociekań psa Franza Kafki oraz Flusha Virginii Woolf* [w:] *(Inne) zwierzęta mają głos*, red. D. Dąbrowska, P. Krupiński, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek 2011; J. Goszczyńska, *Zwierzęta w krainie Hrabala* [w:] *W poszukiwaniu przerw w zabudowie. W stulecie urodzin Bohumila Hrabala*, Warszawa: Wydawnictwo Wydziału Polonistyki UW 2015, s. 163–175.

²² *The Mind of Modernism. Medicine, Psychology, and the Cultural Arts in Europe and America, 1880–1940*, ed. M.S. Micale, Stanford: Stanford University Press 2004.

²³ Na temat związków narracji fikcyjnej i empatii istnieje obszerna literatura. Wymieniam pozycje najważniejsze: S. Keen, *Empathy and the Novel*, Oxford: Oxford University Press 2007; J. Płuciennik, *Literackie identyfikacje i oddźwięki. Poetyka i empatia*, Łódź: Wydawnictwo UE 2004; A. Łebkowska, *Empatia. O literackich narracjach przełomu XX i XXI wieku*, Kraków: Universitas 2009; S. Schmetkamp, Í. Vendrell Ferran, *Introduction. Empathy, Fiction, and Imagination*, „Topoi” 2020, vol. 39, s. 743–749.

(mimowania, naśladowania cielesnego) niż w mechanizmach mentalnych (symulacji czy reprezentowania perspektywy Innego). Zrozumienie i reprezentowanie doświadczenia zwierzęcego w języku może więc opierać się na pokrewieństwie ucieleśnienia, na propriocepcji i kinestezji, co pozwala wyeliminować potrzebę karkołomnego, grożącego antropomorfizowaniem, przedstawiania wewnętrznych doznań zwierzęcia. Jak pisze Tirza Brüggemann:

Pojęcie empatii jako wejście w rzeczywistość intersubiektywną jest łatwiejsze do zrozumienia, gdy dzielimy ze zwierzęciem zachowania cielesne lub gdy dostrzegamy, że istnieje continuum pomiędzy nim a nami²⁴.

W tym miejscu przecinają się pola zainteresowań psychologów poznawczych, psychologów zwierzęcych, etologów, ekokrytyków, narratologów, badaczy różnych form komunikacji – także komunikacji transgatunkowej między człowiekiem a gatunkami pozaludzkimi. Relację opartą na wzajemnym odczytywaniu sygnałów płynących z zachowań i odruchów cielesno-emocjonalnych jako istotnych kodów komunikacyjnych uznaje się za bardzo ważny akt upodmiotowienia zwierzęcia²⁵, a zarazem ponownego włączenia człowieka we wspólnotę międzygatunkową. Między człowiekiem i zwierzęciem możliwa jest bowiem obserwacja zwrotnych intencjonalnych interakcji, wymiany komunikacyjnych gestów cielesno-emocjonalnych. Bycie ze zwierzętami powoduje, że nawzajem się percypujemy (widzimy, czujemy, dotykamy) budujemy wzajemne oczekiwania względem siebie, przewidujemy agresywne lub nieagresywne zachowania, czyli postrzegamy się jako intencjonalne podmioty zdolne do inicjowania kontaktu i jego odwzajemnienia (na zasadach określonych gatunkowo). Reguła wzajemności – dawania i brania – jest podstawą znaczących więzi również w świecie pozaludzkim²⁶.

Od człowieka wymaga to rezygnacji z chęci kontroli i panowania nad dynamiką interakcji, poddania się gatunkowym i osobniczym sposobom reagowania podmiotów pozaludzkich na obecność człowieka oraz rozpoznania sygnałów komunikacyjnych pochodzących od nich. Oznacza to też rezygnację z tęsknoty nauczania zwierzęcia mowy ludzkiej jako warunku efektywnego poznania i komunikacji – fałsz tego przekonania stanowi swoisty topos

²⁴ T. Brüggemann *Animal Poetry and Empathy*, „Humanities” 2018, vol. 6, issue 18, <https://www.mdpi.com/2076-0787/6/2/18/htm> [dostęp: 25.05.2022]. „Understanding empathy as entering an intersubjective realm is easier to understand when we share physical behaviour with an animal or when we can see that there is a continuum between the animal and ourselves”. [Jeśli nie zaznaczono inaczej tłumaczenia moje – M.R.P.].

²⁵ Por. rodzący się nurt badań antropologii społeczno-kulturowej na czas antropocenu: *Etnografia transrelacyjna. Poznanie i praxis w świecie ludzi i bytów pozaludzkich*, red. K. Majbroda, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 2021.

²⁶ Zob. na ten temat esej B. Smuts w części *Refleksje* [w:] J.M. Coetzee, *Żywoty zwierząt*, przeł. J. Dehnel, Kraków: Znak 2022, s. 215–246.

dyskursów ekokrytycznych²⁷. Język (także literatury) może bowiem reprezentować relacyjność jako element konstytuujący podmiotowość zwierzęcia. W literaturze fikcjonalnej i niefikcjonalnej można zaobserwować narodziny nowego tematu realizowanego w formach intymistycznych lub autobiograficznych i stylizowanych na nie formach, w których kreacja bohatera osnuta jest wokół silnej relacji z partnerem pozaludzkim²⁸. Te opowieści czynią z interakcji międzygatunkowej ważny element w kształtowaniu się tożsamości podmiotu ludzkiego i poszerzają kulturowy rejestr znaczących relacji o innych członków biowspólnoty²⁹.

W zupełnie nowym świetle stawia to funkcjonującą od kilku dekad w narratologii kognitywistycznej kategorię czytania umysłu (ang. *mindreading*)³⁰. Stanowiła ona fundamentalną strategię konstruowania fikcjonalnej narracji o bohaterze literackim jako tworze antropomorficznym. Zarazem widziano w niej podstawowy mechanizm odbiorczy pozwalający czytelnikowi zrozumieć motywację działania postaci i utożsamić się z nią lub powstrzymać się od utożsamienia. Zoonarratologia musi wobec tego zmierzyć się z pytaniem: czy znane konwencjonalne strategie literackiego czytania umysłu są takie same w przypadku bohaterów zwierzęcych? Czy narracje o zwierzętach problematyzują już to zagadnienie, nad którym zastanawiają się eksperci innych dyscyplin naukowych: filozofowie, biolodzy, psychologowie zwierzęcy, etolodzy³¹? Jak wskazują sami narratolodzy, eksperymenty w tym zakresie uwzględniają napięcie między projektowaniem ludzkiego doświadczenia na istotny pozaludzkie a koniecznością reprezentowania całkowitej odrębności tego doświadczenia od tego, co ludzkie³². W wypadku narratorów zwierzęcych zostaje do-

²⁷ Zob. też: Ż. Nalewajk, *Ironia jako alternatywa rozpaczy. Krytyka kultury w Sprawozdaniu dla Akademii Franza Kafki*, „Tekstualia” 2008, t. 14, nr 3.

²⁸ D. Herman, *Narratology beyond the Human. Self-Narratives and Inter-Species Identities* [w:] *The Palgrave Handbook of Animals and Literature*, eds. S. McHugh, R. McKay, J. Miller, Cham: Palgrave 2021, s. 51–64.

²⁹ Por. antologię *Among Animals. The Lives of Animal and Humans in Contemporary Short Fiction*, ed. J. Yunker, vol. 1–3, Ashland: Ashland Creek Press 2014–2022.

³⁰ Nie przywołuję całej bogatej literatury narratologicznej na ten temat, gdyż bibliograficzne sprawozdanie ze stanu badań nad czytaniem umysłu nie jest celem mojego artykułu. Do najważniejszych prac należą przykładowo A. Palmer, *Fictional Minds*, Lincoln: University of Nebraska Press 2004; L. Zunsine, *Why We Read Fiction. Theory of Mind and the Novel*, Columbus: Ohio State University 2006; M. Rembowska-Płuciennik, *Poetyka intersubiektywności. Kognitywistyczna teoria narracji a proza XX wieku*, Toruń: Wydawnictwo UMK 2012; A. Sadecki, *Kognitywne ujęcia kategorii umysłu w prozie Antoniego Czechowa*, Lublin: Wydawnictwo UMCS 2020.

³¹ D.R. Griffin, *Animal Thinking*, Cambridge, MA: Harvard University Press MA 1984; *idem*, *Umysły zwierząt. Czy zwierzęta mają świadomość?*, przeł. A. Tabaczyńska, M. Ślósarska, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne 2003.

³² L. Bernaerts, M. Caracciolo, L. Herman, B. Vervaeck, *The Storied Life of Non-human Narrators*, „Narrative” 2014, vol. 22, no. 1, s. 69.

datkowo anulowana fundamentalna poznawcza i kulturowa różnica między ludźmi a nietludźmi: upada podział na werbalizujących swe doświadczenie i nieposługujących się językiem. Udziwnienie tego typu może mieć istotny wpływ na proces empatyzowania z bohaterem zwierzęcym³³.

Wiedza płynąca z nauk o zwierzętach pozwala przybliżyć się do pamiętnego pytania Thomasa Nigela: „jak to jest być nietoperzem”³⁴, choć... w jego dociekaniach przypadek tego nocnego ssaka miał obrazować trudności z badaniem świadomości człowieka. Zoonarratologia poddaje namysłowi kwestię: czy jest możliwe, by literackie narracje mówiły zamiast zwierzęcia / w imieniu zwierzęcia / za zwierzę, nie zacierając granicy między słabym i silnym, krytycznym lub bezwzględny antropomorfizmem³⁵? Jedną z możliwych twierdzących odpowiedzi na to pytanie wskazuje od razu kategorię ogniskującą taką narrację o zwierzęciu, w której markerem dostępu do jego doświadczenie nie staje się przyjęcie perspektywy, ale podjęcie znaczącej relacji z gatunkiem nie-ludzkim. Taką funkcję odgrywa kategoria interakcji – wzajemnego spotkania i oddziaływania międzygatunkowego w kontakcie bezpośrednim³⁶. Pojęcie to odgrywa bardzo ważną rolę w enaktywnych badaniach kognitywistycznych³⁷, w filozofii (zwłaszcza w etyce) i socjologii podejmujących w ostatnich dekadach podobne pytania o znaczenie zaangażowania w bezpośredni kontakt

³³ W. Małecki, M. Cieński, P. Sorokowski, *Human Minds and Animal Stories. How Literature Makes Us Care about Other Species*, London: Routledge 2019.

³⁴ T. Nagel, *Jak to jest być nietoperzem?* [w:] *idem, Pytania ostateczne*, przeł. A. Romaniuk, Warszawa: Fundacja Aletheia 1997, s. 204–207.

³⁵ To pierwsze rozróżnienie wprowadziła np. V. Plumwood, *Androcentrism and Anthropocentrism: Parallels and Politics*, „Ethics and the Environment” 1996, vol. 1, no. 2, s. 119–152. Drugim zaś posługiwał się M. Bekoff, *Minding Animals. Awareness, Emotions, and Heart*, Oxford–New York: Oxford University Press 2002. Oboje podkreślali, że inherentny i niezbywalny antropomorfizm ludzkiej perspektywy jest jedynym dostępnym nam narzędziem poznania świata nietludzkiego i o ile będziemy świadomi jego ograniczeń, daje on jedyną możliwość opisanie oraz zrozumienia emocji i zachowań innych zwierząt. Por. też: Z. Wróblewski, *Umysły zwierząt: między naiwnym antropomorfizmem a dogmatycznym antroponegacjonizmem*, „Zoophilologica. Polish Journal of Animal Studies” 2016, nr 2, s. 83–95. O antropomorfizacji i antropocentryzmie zob. E. Baratay, *Zwierzęcy punkt widzenia. Inna wersja historii*, przeł. P. Tarasewicz, Gdańsk: „W podwórku” 2014. O ambiwalentnym statusie antropomorfizacji pisze K. Weil, *op.cit.*, s. 29–30.

³⁶ Herman używa na określenie tego wzajemnego oddziaływania terminu *interplay*, badając jego narracyjne reprezentacje. Zob. *idem, Narratology beyond the Human. Storytelling...* Subdyscyplina naukowa zajmująca się badaniami biologiczno-antropologicznymi nad kontaktami człowieka ze zwierzętami otrzymała nazwę antrozologii (zob. J. Bradshaw, *The Animals among Us. How Pets Make Us Human*, New York: Basic Books 2017).

³⁷ *Enaction. Toward a New Paradigm for Cognitive Science*, eds. J. Stewart, O. Gapenne, E. Di Paolo, Cambridge, MA: MIT Press 2010; E. Thompson *The Enactive Approach* [w:] *idem, Mind in Life*, Cambridge, MA: Harvard University Press 2010, s. 1–87; S. Gallagher, *Enactivist Interventions. Rethinking the Mind*, Oxford: Oxford University Press 2017, s. 150–164.

z drugim podmiotem dla indywidualnego i społecznego poznania, moralności i współżycia. Właśnie owo zaangażowanie (intencjonalne nastawienie na bycie w relacji) oraz zwrotność tejsze relacji istotnie modyfikują jeden z najważniejszych składników poetyki i semantyki narracji w jej mentalnym i językowym wymiarze: perspektywę narracyjną. W tradycyjnych typologiach literaturoznawczych, ale również w filozoficznych rozważaniach nad rodzajami perspektyw poznawczych najważniejszą funkcję pełniły subiektywna autoreferencyjna, służąca autorefleksyjności perspektywa pierwszoosobowa oraz obiektywna trzecioosobowa, związana ze zdystansowaną obserwacją innego podmiotu. Ogniwo wciąż brakujące w większości klasyfikacji to perspektywa drugoosobowa, którą można scharakteryzować jako otwarcie intersubiektywną, społeczną, metaperspektywiczną i zaangażowaną – to „perspektywa podmiotu epistemicznego na perspektywę innego epistemicznego podmiotu” rodząca się w sytuacji poznawczego nastawienia na relację z drugim podmiotem obecnym realnie lub imaginacyjnie³⁸. Wymaga ona poczucia autonomii obu podmiotów (przeważnie ludzkich, ale nie tylko!), uwzględnienia odrębnej sytuacji Innego przez podmiot zaangażowany³⁹ w akt poznania. Centralnym jej wyznacznikiem staje się wobec tego interakcja międzypodmiotowa. Opiera się ona w znacznej mierze na procesach nieuświadomionych, automatycznych, wymaga elementarnego pokrewieństwa doświadczenia, zakorzenionego w podstawowych procesach imitacyjnych. Perspektywa drugoosobowa jest więc z natury relacyjna i partycypacyjna (w znaczeniu – rodzi się w momencie wydarzenia społecznego, jakim okazuje się bezpośrednie spotkanie z Innym). Znaczenie relacyjności poznania i współżycia we wspólnocie szerszej niż gatunek *homo sapiens* podkreślają również posthumanistyczni filozofowie i antropolodzy⁴⁰. Donna

³⁸ „It’s the epistemic subject’s perspective on another epistemic subject’s perspective”. M. Pauen, *The Second-Person Perspective*, „Inquiry” 2012, vol. 55, issue 1, s. 23.

³⁹ O zaangażowaniu studiów nad zwierzętami, ale w znaczeniu interwencyjności, można oczywiście mówić w kontekście szerszym – o ich przynależności do badań kulturowych. Tego niezwykle złożonego tematu nie sposób w tym miejscu opisać. W innym znaczeniu można go również śledzić na przykładzie postaw wpisanych w twórczość młodego pokolenia zob. A. Łaszczuk, *Zwierzęce zaangażowanie najnowszej poezji polskiej*, „Zagadnienia Rodzajów Literackich” 2019, t. 62, nr 1, s. 83–96.

⁴⁰ Ten nurt omawia J. Schollenberger, *Przestrzenie ko-egzystencji: dyskurs posthumanizmu wobec tezy o relacyjnym sposobie istnienia* [w:] *Człowiek w relacji do zwierząt, roślin i maszyn w kulturze*, t. 2: *Od humanizmu do posthumanizmu*, red. J. Tymieniecka-Suchanek, Katowice: Wydawnictwo U 2014, s. 311–322. O związkach między formami narracji literackiej a reprezentowanymi w niej relacjami ludzko-pozaludzkimi zob. M. Carracciolo, *Form, Science, and Narrative in Anthropocene*, „Narrative” 2019, vol. 27, no. 3, s. 270–289.

Haraway pisze o nieustającym „tańcu spotkań” międzygatunkowych (także poświadczanym biologicznie np. przez genetykę), podważającym wizję autonomii czy ostrych granic między gatunkami ludzkimi i nie-ludzkimi⁴¹.

Z tych względów w nowym świetle można też zobaczyć zjawiska *stricte* narracyjne, takie jak choćby perspektywa narracyjna. Właśnie perspektywa drugoosobowa wydaje się dobrym narzędziem problematyzowania immanentnego antropocentryzmu naszego poznania i języka w badaniach nad opowiadaniem literackim. Reprezentuje słaby czy krytyczny antropocentryzm, świadomy swoich ograniczeń i zarazem będący jedynym dostępnym nam narzędziem wnioskowania o bytach innych niż ludzie. Dominique Lestel nazywa ją wprost „intelektualnym narzędziem umożliwiającym myślenie o zwierzęciu w inny sposób”, „na skrzyżowaniu różnych punktów widzenia”⁴². Ta perspektywa pozwala na „myślenie sierścią”, na uchwycenie relacji zwrotnej – tego, jak wydaje mi się, że widzisz mnie „ty”, którego „ja” postrzegam.

Perspektywa „ty” oznacza przyjęcie punktu widzenia innego – nie jako niezależnej, autonomicznej istoty, postrzeganej z jakiegoś oderwanego, obiektywnego miejsca, lecz jako punktu widzenia, który ujmujemy poprzez sposób, w jaki inny nas chwytą⁴³.

Pokażę, jak funkcjonuje zoonarracja skonstruowana na podstawie perspektywy drugoosobowej na przykładzie utworów poświęconych właśnie ludzko-zwierzęcym spotkaniom. *Seeing Eye to Eye* to opowiadanie Amerykanki Penelope Schwartz Robinson, a *Spill Simmer Falter Wither* jest powieścią irlandzkiej pisarki Sary Baume⁴⁴.

Pierwszy z analizowanych tekstów składa się z czterech scen spotkania z reprezentantami trzech gatunków zwierząt (lufarem, jaskółką, nowo narodzonym jeleniem) oraz z człowiekiem – osobą niewidomą, a więc należącą do swoistej mniejszości sensorycznej. Protagonista, będący zarazem adresatem narracji (*narratee*), do którego zwraca się anonimowe mówiące „ja” – okazuje

⁴¹ D. Haraway, *When Species Meet*, Minneapolis–London: University of Minneapolis Press 2008.

⁴² D. Lestel, *op.cit.*, s. 274.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ S. Baume, *Spill Simmer Falter Wither*, Cork: Tramp Press 2015. W literaturze polskiej przykładem powieści drugoosobowej jest *Szczur* Andrzeja Zaniewskiego (Warszawa: Kopia 1995) – utwór zapomniany, niedoceniony, choć przetłumaczony na język angielski w 2001 przez E. Hryniewicz-Yarbrough oraz dostrzeżony przez zagranicznych badaczy (M. Caracciolo analizuje go w rozdziale *Tales of Rats and Pigs* w swej książce *Strange Narrators in Contemporary Fiction. Explorations in Readers' Engagement with Characters*, Lincoln: University of Nebraska Press 2016). Zob. A. Barcz, *Posthumanizm i jego zwierzęce odgłosy*, „Teksty Drugie” 2013, nr 1–2, s. 60–79; oraz *eadem*, *Realizm ekologiczny... Bardzo interesującą analizę tej powieści przedstawia P. Piekutowski, Poza antropocentryzm. Funkcje drugoosobowej zoonarracji w powieści Szczur Andrzeja Zaniewskiego*, „Zagadnienia Rodzajów Literackich” 2022, z. 4, s. 97–112.

się tak samo pozbawiony głosu jak zwierzę, z którym się sam następnie styka: to za niego mówi się w opowiadaniu, to jego doświadczenie werbalizuje ktoś inny, śledząc jego działania. W narracji drugoosobowej pojawia się efekt symultaniczności opowiadania względem działań tego, do kogo i o kim się mówi, jakby narracyjne „ja” towarzyszyło w tej samej chwili swoim opowiadaniem czynnościom „ty”. Tym samym status postaci antropomorficznej w narracji drugoosobowej upodabnia się do standardowej sytuacji podmiotu zwierzęcego: obserwowanego w swych zachowaniach, bez prawa głosu. Jednak opowiadanie poprzez „ty” skraca zarazem dystans między narratorem i bohaterem dzięki implikowanej zwrotom do niego decyzji o opowiadaniu w jego imieniu. Decyzja ta konstytuuje potencjał zaangażowania w interakcję między „ja” i „ty”, nieobecny w innych formach narracji. Pytanie podstawowe, związane z etyką tego trybu opowiadania, w gruncie rzeczy na tym samym poziomie plasuje więc bohatera ludzkiego i bohatera zwierzęcego: jakie opowiadacz ma moralne prawo, by mówić o nich i do nich zamiast nich? W żadnej innej formie narracji to pytanie nie jest immanentnie wpisane w sémantykę trybu opowiadania – za każdym razem czytelnik może wysledzić ukryte przesłanki etyczne mówienia poprzez „ty”. To może być albo chęć oddania głosu komuś z jakiś względów milczącemu (np. niemówiącemu jak zwierzę) lub przeciwnie – to może być przemocowa intencja zawładnięcia jego głosem. Perspektywa drugoosobowa tematyzuje zarazem poznawczą sytuację charakterystyczną dla relacji człowiek–zwierzę, gdy chcemy upodmiotowić zwierzęcego partnera. Koduje bowiem subiektywne nastawienia mówiącego „ja”, skupiając się jednocześnie wyłącznie na werbalizowanych z jego punktu widzenia doznaniach i czynnościach „ty”. Istnienie i działanie „ty” tworzy punkt centralny świadomości „ja”. Kiedy „ty” znika z opowieści, „ja” może kontynuować opowiadanie, ale już w zupełnie innej konwencji: w trybie pierwszoosobowym lub w osobie trzeciej.

W opowiadaniu *Seeing Eye to Eye* każde z opisanych spotkań ukazano jako zetknięcie z absolutną autonomiczną i równorzędną innością – nieprzenikniöną a doświadczaną w krótkim momencie bezpośredniego zetknięcia twarzą w twarz, oko w oko. Narracyjnym „ty” jest ludzki protagonista opowiadania, do którego zwraca się anonimowe „ja”. W ten sposób w obrębie jego strumienia mowy doświadczenie innego podmiotu ludzkiego i podmiotu nie-ludzkiego zostają epistemologicznie zrównane: informacja narracyjna nie zawiera więcej szczegółów na temat człowieka niż na temat zwierzęcia. Spojrzenie – wzajemne uświadomienie sobie fizycznej obecności innego gatunku w bezpośrednim pobliżu – okazuje się formą kontaktu niewymagającą języka, a jedynie wzajemnego uznania się (rozpoznania i potwierdzenia)⁴⁵ w swojej ontologicznej

⁴⁵ Potwierdzenie, wzajemne uznanie swej podmiotowości, to ważne pojęcie w refleksji nad etyką relacji drugoosobowych. Stosuje je S. Darwall, *The Second Person Standpoint. Morality, Respect, and Accountability*, Cambridge, MA: Harvard University Press 2006.

i poznawczej odrębności. Podkreśla się zarówno gatunkową *differentia specifica*, jak i wspólnotowe zamieszkiwanie w jednym środowisku (żywiolenie), choćby chwilowe, jak w spotkaniu pod wodą człowieka i potężnej ryby:

Gdy jesteś znowu pod [wodą – dop. M.R.P.], twe otwarte oko spogląda na długiego na cztery stopy lufara, podnoszącego się z ciemności pod tobą. Jednym ruchem potężnej, prostej płetwy ogonowej odpycha się i odpływa. Odsuwasz się, ale na chwilę zaglądasz w jego płaskie, srebrne, niemrugające oczy. Nieruchome. *Saltatrix*. Na tę chwilę poza czasem jesteście razem w tym samym żywiolenie, *saltatrix* i ty, w wodzie i połączeni, zimnokrwiste oko z ciepłym⁴⁶.

Moment spotkania oko w oko powtarza się jako kompozycyjna klamra zamykająca każdą ze scen. Kolejnymi są zetknięcie z jaskółką nadbrzeżną podczas spływu łódką oraz znalezienie na szosie nowo narodzonego jelenia. Te chwile okazują się dla człowieka swoistą ekologiczną epifanią⁴⁷ – jej istotą jest zobaczenie swego odbicia w oku innogatunkowego podmiotu, co pozwala mu doświadczyć swego miejsca pośród zwierzęcej różnorodnej inności. Podobny wizualny ślad często spotyka się w narracjach drugoosobowych jako swoisty symbol relacji „ja”–„ty”⁴⁸.

⁴⁶ Wybór tego tekstu nie jest przypadkowy. Opowiadanie pochodzi z antologii krótkich form prozatorskich, w których wykorzystano właśnie tę rzadką formę narracyjną – narrację w drugiej osobie. „As you go under again, your open eye looks at a four-foot bluefish rising from the darkness beneath you. With one sweep of its powerful straight caudal fin, it pushes up and away. You roll aside but, for an instant, look into its flat, silver, unblinking eye. Fixed. *Saltatrix*. For that timeless moment you are in the same element together, saltatrix and you, in the water and connected, cold-blooded eye to warm”. P. Schwartz Robinson, *Seeing Eye to Eye* [w:] *You. An Anthology of Essays Devoted to the Second Person*, ed. K.D. Kupperman, New York: Welcome Table Press 2013, s. 143.

⁴⁷ O różnych aspektach epifanii w literaturze nowoczesnej zob. R. Nycz, *Literatura jako trop rzeczywistości*, Kraków: Universitas 2001.

⁴⁸ Spotkać go można w postaci spojrzenia w lustro czy spojrzenia sponad ramienia postaci – gdy w akcie patrzenia krzyżuje się wzrok opowiadającego i tego, do którego on mówi. Ta sytuacja może mieć niekiedy charakter metaletyyczny i powodować przeskok między różnymi poziomami ontologicznymi narracji. Wymiana spojrzenia lub znaczącej interakcji powraca w głośnych filmowych dokumentach na temat obserwacji życia zwierząt. W nagrodzonym Oscarem *Czego nauczyła mnie ośmiornica* (reż. P. Ehrlich, J. Reed, 2020) szczególnego znaczenia nabiera kontakt fizyczny, przed którym tytułowe zwierzę nie czuje lęku – poznaje swymi mackami dłoń obserwującego je od dawna człowieka. Ze względu na specyfikę układu nerwowego ośmiornic, którego receptory dotykowe ramion stanowią odrębną część, można by powiedzieć, że taki dotyk stanowi swoisty odpowiednik ludzkiego myślenia. Na jego określenie zresztą pierwotnie używaliśmy nazw z domeny haptycznej („pojąć” coś umysłem). Innych przykładów znaczącego spotkania dostarcza film *Duch śniegów* (reż. V. Munier, M. Amiguet, 2021). Kodą dokumentu o wieloletnim poszukiwaniu śnieżnej pantery w Tybecie staje się moment uświadomienia sobie przez fotografa, że był on w bliskim kontakcie ze zwierzęciem długo przed swoim pierwszym z nim spotkaniem. Odkrył to, kadrując zrobione dużo wcześniej zdjęcie – wówczas spostrzegł utkwione w siebie oczy tego pięknego drapieżnika obserwującego go uważnie spoza skały.

Przez chwilę [...] jesteście na tym samym poziomie, jaskółka i ty, patrząc oko w oko. Gdy rzeka cię odpycha z powrotem w twój własny świat, patrzysz przez ramię i widzisz wychylającą się z zagłębienia nabrzeżnego główkę ptaka patrzącego za tobą⁴⁹.

W powieści *Spill Simmer Falter Wither* Sary Baume drugoosobowa relacja ze zwierzęciem jest jeszcze bardziej bezpośrednia. Mamy w niej do czynienia z opowiadaniem starego osamotnionego outsidera skierowanym do jednookiego psa, wabiącego się One Eye, przygarniętego ze schroniska. Ta relacja między dosłownie i metaforycznie pokaleczonymi istotami wrywa je z samotności i ocala. Dla człowieka opiekuna nieustający problem stanowi zrozumienie, jak on i jego środowisko życia (dom, wioska) odbierane są przez psa; jaki świat odsłania się zmysłom One Eye'a, który ponadto z racji swego kalectwa żyje w specyficznym ukształtowanym sensorium. W jego opowiadaniu kierowanym do psiego kompana podstawą porozumienia stają się nie tylko odczytywane zachowania cielesno-afektywne, ale i swoisty przekład sensualny z kategorii wzrokowych, ważnych dla człowieka, na ślady zapachowe, znaczące dla psa.

Widzę, jak uważnie mnie obserwujesz, płoszysz się przy najmniejszych nagłych zmianach. Widzę, że wciąż się boisz, chociaż nie podniosłem głosu. Czekasz, aż wyciągnę łańcuch dławiący? Na uderzenie grzbietem ręki w nos, na kopniaka buciem⁵⁰?

Co czujesz przez otwory wentylacyjne? Pyłki, benzyna i malowany tynk? [...] Gdyby teraz twoje utracone oko było w twoim podobnym do larwy nosie, zobaczyłbyś pole rzepaku w żółtym zenicie na tle aksamitnej szarości, jaką jest niebo⁵¹.

Wielokrotnie opiekun psa zadaje sobie pytanie: „jak to jest być psem”, i odpowiada na nie, wnioskując po zachowaniu czworonoga, albo przypominając sobie czytane na temat zwierząt książki. Ten chwyt narracyjny pozwala dodatkowo uwypuklić ładunek semantyczny, który w drugoosobowej narracji może pozostać jedynie implikowany: to poziom autorefleksji „ja” nad posiadaną wiedzą o Innym i nad tym, co „ty” może wiedzieć o mówiącym za niego. W powieści wielokrotnie powracają passusy na temat przypuszczalnej

⁴⁹ „For an instant [...] you are on the same level, this swallow and you, seeing eye to eye. As the river pulls you away, back into your own world, you look over your shoulder to see the tiny bird's head peeping out of its hole in the bank, looking after you”. P. Schwartz Robinson, *op.cit.*, s. 144.

⁵⁰ S. Baume, *Spill Simmer Falter Wither*, wersja Kindle, s. 17. „I see how you watch me closely, startle at the slightest of sudden shifts. I see you are still frightened, even though I haven't even raised my voice. Are you waiting for me to whip out a choke chain? For a backhanded nose slap, the butt of my boot?”

⁵¹ *Ibidem*, wersja Kindle, s. 11. „What are you whiffing through the air vents? Pollen and petrol and painted plaster? [...] Now if your lost eye was inside your maggot nose you'd see a field of rape at its yellow zenith against a backdrop of velvet grey, which is the sky”.

specyfiki rozumowania, kognicji psa – nie są one jednak oderwane od akcji czy dygresyjnie rozbudowane, ale stanowią problem psychologiczny dla samego opiekuna. W ten sposób zostaje stematyzowane podstawowe zagadnienie poznawcze wpisane w narrację drugoosobową – jak widzisz (poznajesz) mnie ty, którego ja właśnie poznaję i do którego teraz mówię? To niezmiernie udana literacka realizacja „myślenia sierścią”, by powrócić do zgrabnej metafory Lestela, użytej w tytule niniejszego artykułu. Narracja w drugiej osobie pozwala bowiem przełamać opozycję perspektywy pierwszo- i trzecioosobowej, pokazuje swoisty układ mieszany, ludzko-zwierzęcy, podmiotowość transgatunkową rodzącą się w interakcji, która zmienia tożsamość reprezentantów różnych gatunków.

W tekście tym skupiłam się na pokazaniu, jakie zagadnienia *stricte* naratologiczne implikowane są przez problematykę podejmowaną w transdyscyplinarnych badaniach nad zwierzętami. Zwierzęta bowiem, wkraczając na grunt badań literackich, wchodząc w językową przestrzeń tekstu narracyjnego, zmuszają nas do przemyślenia (nie)jawnych immanentnych antropocentrycznych założeń metodologicznych, skłaniają do krytycznego namysłu nad nimi. Wskazałam na perspektywę drugoosobową jako potencjalnie bardzo przydatny sposób literackiego „mówienia w imieniu biotycznej wspólnoty”⁵², który pozwala uchwycić zarówno relacyjną wizję symbiogenezy tożsamości ludzkiej, jak i samokrytyczny, autorefleksyjny antropocentryzm naszego obcowania z bytami pozaludzkimi. Ma ona niezbywalnie partycypacyjny, społeczny charakter oraz etyczne zabarwienie. W takim właśnie sensie uznaję ją za ważny (choć wciąż dość rzadki) sposób literackiego „myślenia sierścią”. Niewykluczone, że ze względu na swoją rosnącą popularność będzie ona coraz częstszym wyznacznikiem „imaginacji współczującej”. Tak nazywała empatyczny potencjał sztuki słowa bohaterka *Żywotów zwierząt* Johna Maxwella Coetzeego – Elisabeth Costello, bezpardonowa obrończyni praw osób pozaludzkich⁵³.

Bibliografia

- Among Animals. The Lives of Animal and Humans in Contemporary Short Fiction*, ed. J. Yunker, vol. 1–3, Ashland: Ashland Creek Press 2014–2022.
- Armbruster K., *What do We Want from Talking Animals. Reflections on Literary Representations of Animal Voices and Minds* [w:] *Speaking for Animals. Animal Autobiographical Writing*, ed. M. DeMello, New York: Routledge 2013.

⁵² Sformułowanie zaczerpnięte od Aldo Leopolda przez A. Ubertowską, zob. *eadem*, *Mówić w imieniu biotycznej wspólnoty. Anatomie i teorie tekstu środowiskowego/ekologicznego*, „Teksty Drugie” 2018, nr 2.

⁵³ J.M. Coetzee, *op.cit.*, s. 67.

- Armstrong P., *What Animals Mean in the Fiction of Modernity*, London–New York: Routledge 2015.
- Baker S., *Postmodern Animal*, Chicago: The University of Chicago Press 2000.
- Baratay E., *Zwierzęcy punkt widzenia. Inna wersja historii*, przeł. P. Tarasewicz, Gdańsk: „W podwórku” 2014.
- Barcz A., *Environmental Cultures in Soviet East Europe. Literature, History and Memory*, London: Bloomsbury Academic 2021.
- Barcz A., *Posthumanizm i jego zwierzęce odgłosy*, „Teksty Drugie” 2013, nr 1–2.
- Barcz A., *Realizm ekologiczny. Od ekokrytyki do zookrytyki w literaturze polskiej*, Katowice: „Śląsk” 2016.
- Barcz A., *Wprowadzenie do zookrytyki (teorii zwierzęcych narracji)*, „Białostockie Studia Literaturoznawcze” 2015, z. 6.
- Barry P., *Ekokrytyka*, przeł. M. Białozdza et al. [w:] *Literatura i jej natury*, red. P. Czaplński, J. Bednarek, D. Gostyński, Poznań: Wydawnictwo Rys 2017.
- Baume S., *Spill Simmer Falter Wither*, Cork: Tramp Press 2015.
- Bekoff M., *Minding Animals. Awareness, Emotions, and Heart*, Oxford–New York, Oxford University Press 2002.
- Bernaerts L., Caracciolo M., Herman L., Vervaeck B., *The Storied Life of Non-human Narrators*, „Narrative” 2014, vol. 22, no. 1.
- Bradshaw J., *The Animals among Us. How Pets Make Us Human*, New York: Basic Books 2017.
- Brüggemann T., *Animal Poetry and Empathy*, „Humanities” 2018, vol. 6, issue 18, <https://www.mdpi.com/2076-0787/6/2/18/htm> [dostęp: 25.05.2022].
- Bruhn J., *The Intermediality of Narrative Literature. Medialities Matter*, London: Palgrave Macmillan 2016.
- Cambridge Companion to Narrative*, ed. D. Herman, Cambridge: Cambridge University Press 2007.
- Caracciolo M., *Form, Science, and Narrative in Anthropocene*, „Narrative” 2019, vol. 27, no. 3.
- Caracciolo M., *Tales of Rats and Pigs* [w:] *idem, Strange Narrators in Contemporary Fiction. Explorations in Readers' Engagement with Characters*, Lincoln: University of Nebraska Press 2016.
- Cohn D., *Transparent Minds. Narrative Modes for Presenting Consciousness in Fiction*, Princeton: Princeton University Press 1978.
- Cosslett T., *Talking Animals in British Children's Fiction, 1786–1914*, London: Routledge 2006.
- Cronin M., *Eco-Translation. Translation and Ecology in the Age of Anthropocene*, London: Routledge 2016.
- Czytanie menażerii. Zwierzęta w literaturze dziecięcej, młodzieżowej i fantastycznej*, red. A. Mik, P. Pokora, M. Skowera, Warszawa: Wydawnictwo SBP 2016.
- Darwall S., *The Second Person Standpoint. Morality, Respect, and Accountability*, Cambridge, MA: Harvard University Press 2006.
- De Waal F., *Bystre zwierzę. Czy jesteśmy dość mądry, by zrozumieć mądrość zwierząt*, przeł. Ł. Lamża, Kraków: Copernicus Center Press 2016.
- Domańska E., *Historia w kontekście posthumanistyki*, „Historyka. Studia Metodologiczne” 2015, t. 45.
- Domańska E., *Historia zwierząt*, „Konteksty. Polska Sztuka Ludowa” 2016, nr 3–4.

- Enaction. Toward a New Paradigm for Cognitive Science*, eds. J. Stewart, O. Gapenne, E. Di Paolo, Cambridge, MA: MIT Press 2010.
- Etnografia transrelacyjna. Poznanie i praxis w świecie ludzi i bytów pozaludzkich*, red. K. Majbroda, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 2021.
- Fludernik M., *Towards a „Natural” Narratology*, London: Routledge 2010.
- Gallagher S., *Enactivist Interventions. Rethinking the Mind*, Oxford: Oxford University Press 2017.
- Goszczyńska J., *Zwierzęta w krainie Hrabala [w:] W poszukiwaniu przerw w zabudowie. W stulecie urodzin Bohumila Hrabala*, Warszawa: Wydawnictwo Wydziału Polonistyki UW 2015.
- Griffin D.R., *Animal Thinking*, Cambridge MA: Harvard University Press 1984.
- Griffin D.R., *Umysły zwierząt. Czy zwierzęta mają świadomość?*, przeł. A. Tabaczyńska, M. Ślósarska, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne 2003.
- Haraway D., *When Species Meet*, Minneapolis–London: University of Minneapolis Press 2008.
- Hare B., Woods V., *Przetrwają najzycielsi. Jak ewolucja wyjaśnia istotę człowieczeństwa?*, przeł. K. Kalinowski, Kraków: Copernicus Center Press 2022.
- Herman D., *Basic Elements of Narrative*, Chichester: Willey-Blackwell 2009.
- Herman D., *Narratology beyond the Human. Self-Narratives and Inter-Species Identities [w:] The Palgrave Handbook of Animals and Literature and Literature*, eds. S. McHugh, R. McKay, J. Miller, Cham: Palgrave 2021.
- Herman D., *Narratology beyond the Human. Storytelling and Animal Life*, Oxford: Oxford University Press 2018.
- Intermediality and Storytelling*, eds. M. Grishakova, M.-L. Ryan, Berlin–New York: De Gruyter 2010.
- Jarzyna A., „Na dwu i na czterech łapach”. Eseistyka nieantropocentryczna i pisarstwo Michała Cichego, „Przestrzenie Teorii” 2021, nr 35.
- Jarzyna A., ‘Post-koine’. *Studia o nieantropocentrycznych językach (poetyckich)*, Łódź: Wydawnictwo UŁ 2019.
- Keen S., *Empathy and the Novel*, Oxford: Oxford University Press 2007.
- Kraskowska E., Zatora A., *Kulturotwórczy potencjał opowieści rodzinnych*, „Zagadnienia Rodzajów Literackich” 2022, z. 2.
- Krupiński P., *Co się śni zwierzętom? Eseje z pogranicza zoofilologii i psychoanalizy*, Warszawa: IBL 2022.
- Krupiński P., *Dlaczego gęsi krzyczały? Zwierzęta i Zagłada w literaturze XIX i XX wieku*, Warszawa: IBL 2016.
- Lestel D., *Myslenie sierścią. Zwierzęcość w perspektywie drugoosobowej*, przeł. A. Dwulit [w:] *Zwierzęta i ich ludzie. Zmierzch antropocentrycznego paradygmatu?*, red. A. Barcz, D. Łagodzka, Warszawa: IBL 2015.
- Łaszczuk A., *Zwierzęce zaangażowanie najnowszej poezji polskiej*, „Zagadnienia Rodzajów Literackich” 2019, t. 62, nr 1.
- Łebkowska Ł., *Empatia. O literackich narracjach przelomu XX i XXI wieku*, Kraków: Universitas 2009.
- Małecki W., Cieński M., Sorokowski P., *Human Minds and Animal Stories. How Literature Makes Us Care about Other Species*, London: Routledge 2019.
- Nagel T., *Jak to jest być nietoperzem?* [w:] *idem, Pytania ostateczne*, przeł. A. Romaniuk, Warszawa: Fundacja Aletheia 1997.

- Nalewajk Ż., *Ironia jako alternatywa rozpacz*. *Krytyka kultury* w Sprawozdaniu dla Akademii Franza Kafki, „Tekstualia” 2008, t. 14, nr 3.
- Narrative Theory and the Cognitive Sciences*, ed. D. Herman, Stanford: CSLI Publications 2003.
- Narratologies. New Perspectives on Narrative Analysis*, ed. D. Herman, Columbus: Ohio State University Press 1999.
- Nawarecki A., *Zoofilologia* [w:] *Zwierzęta i ludzie*, red. J. Kurek, K. Maliszewski, Chorzów: Miejski Dom Kultury „Batory” 2011.
- Nawarecki A., *Zoofilologia pod auspicjami augurów* [w:] *Zwierzęta i ich ludzie*, red. J. Kurek, K. Maliszewski, Chorzów: Miejski Dom Kultury „Batory” 2011.
- Nelles W., *Beyond the Bird's Eye. Animal Focalization*, „Narrative” 2001, vol. 9, no. 2.
- Nycz R., *Literatura jako trop rzeczywistości*, Kraków: Universitas 2001.
- Palmer A., *Fictional Minds*, Lincoln: University of Nebraska Press 2004
- Pauen M., *The Second-Person Perspective*, „Inquiry” 2012, vol. 55, issue 1.
- Piekutowski P., *Poza antropocentryzm. Funkcje drugoosobowej zoonarracji w powieści Szczur Andrzeja Zaniewskiego*, „Zagadnienia Rodzajów Literackich” 2022, z. 4.
- Plumwood V., *Androcentrism and Anthropocentrism: Parallels and Politics*, „Ethics and the Environment” 1996, vol. 1, no. 2.
- Płuciennik J., *Literackie identyfikacje i oddźwięki. Poetyka i empatia*, Łódź: Wydawnictwo UŁ 2004.
- Rembowska-Płuciennik M., *Poetyka intersubiektywności. Kognitywistyczna teoria narracji a proza XX wieku*, Toruń: Wydawnictwo UMK 2012.
- Routledge Encyclopedia of Narrative Theory*, eds. D. Herman, M. Jahn, M.-L. Ryan, London: Routledge 2007.
- Sadecki A., *Kognitywne ujęcia kategorii umysłu w prozie Antoniego Czechowa*, Lublin: Wydawnictwo UMCS 2020.
- Schmetkamp S., Vendrell Ferran Í., *Introduction: Empathy, Fiction, and Imagination*, „Topoi” 2020, vol. 39.
- Schollenberger J., *Przestrzeń ko-egzystencji: dyskurs posthumanizmu wobec tezy o relacyjnym sposobie istnienia* [w:] *Człowiek w relacji do zwierząt, roślin i maszyn w kulturze*, t. 2: *Od humanizmu do posthumanizmu*, red. J. Tymieniecka-Suchanek, Katowice; Wydawnictwo UŚ 2014.
- Schollenberger J., *Stworzenia Darwina. O granicy człowiek–natura*, Warszawa: Wydawnictwo IBL PAN 2020.
- Schwartz Robinson P., *Seeing Eye to Eye* [w:] *You. An Anthology of Essays Devoted to the Second Person*, ed. K.D. Kupperman, New York: Welcome Table Press 2013.
- Shepard P., *Thinking Animals. Animals and the Development of Human Intelligence*, Athens–London: The University of Georgia Press 1978.
- Ślawek T., *Śladem zwierząt. O dochodzeniu do siebie*, Gdańsk: Fundacja Terytoria Książki 2020.
- Smuts B., *Refleksje* [w:] J.M. Coetzee, *Żywoty zwierząt*, przeł. J. Dehnel, Kraków: Znak 2022.
- Speaking for Animals. Animal Autobiographical Writing*, ed. M. DeMello, London: Routledge 2013.
- „Teksty Drugie” 2013, *Pozaludzkie/arcyludzkie*, nr 1–2.

- The Mind of Modernism. Medicine, Psychology, and the Cultural Arts in Europe and America, 1880–1940*, ed. M.S. Micale, Stanford: Stanford University Press 2004.
- Thompson E., *Mind in Life*, Cambridge, MA: Harvard University Press 2010.
- Thon J.-N., *Transmedial Narratology and Contemporary Media Culture*, Lincoln–London: University of Nebraska Press 2016.
- Tokarczuk O., *Ćwiczenia z obcości*, „Znak” 2020, nr 4.
- Tokarczuk O., *I Heterotopie [w:] eadem, Moment niedźwiedzia*, Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej 2012.
- Tymieniecka-Suchanek J., *Literatura rosyjska wobec upodmiotowienia zwierząt. W kręgu zagadnień ekofilozoficznych*, Katowice: Wydawnictwo UŚ 2013.
- Ubertowska A., *Historie biotyczne. Pomiędzy estetyką a geotraumą*, Warszawa: IBL 2020.
- Ubertowska A., *Mówić w imieniu biotycznej wspólnoty. Anatomie i teorie tekstu środowiskowego/ekologicznego*, „Teksty Drugie” 2018, nr 2.
- Weil K., *Zwrot ku zwierzętom. Sprawozdanie*, przeł. P. Sadzik [w:] *Zwierzęta, gender i kultura. Perspektywa ekologiczna, etyczna i krytyczna*, red. A. Barcz, M. Dąbrowska, Lublin: E-naukowiec 2014.
- Wróblewski Z., *Umysły zwierząt: między naiwnym antropomorfizmem a dogmatycznym antroponegacjonizmem*, „Zoophilologica. Polish Journal of Animal Studies” 2016, nr 2.
- Zaniewski A., *Szczur*, Warszawa: Kopia 1995.
- Zunsine L., *Why We Read Fiction. Theory of Mind and the Novel*, Columbus: Ohio State University 2006
- Żychliński A., *Laboratorium antropofkcyj. Dociekania filologiczne*, Warszawa: Wydawnictwo IBL PAN 2014.
- Żyźniewska A., *Fokalizacja zwierzęca na przykładzie fragmentów prozy modernistycznej: Nemroda Brunona Schulza, Dociekań psa Franza Kafki oraz Flusha Virginii Woolf [w:] (Inne) zwierzęta mają głos*, red. D. Dąbrowska, P. Krupiński, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek 2011.

Streszczenie

Sierść tekstu. Relacje transgatunkowe w zoonarratologii

Niniejszy artykuł poświęcony jest zoonarratologii jako odmianie narratologii postklasycznej. Omawia zagadnienia, które wymagają ponownego przemyślenia w kontekście transdyscyplinowego zwrotu ku zwierzętom. Fundamentalne założenia epistemologiczne narratologii są bowiem otwarcie antropocentryczne. Narracja konceptualizowana jest jako kategoria mentalna i językowa zależna od sposobu funkcjonowania ludzkiego umysłu. Różne dyscypliny naukowe stawiają ze swojej perspektywy pytania o możliwość komunikacji ze zwierzęciem jako autonomicznym i odrębnym podmiotem, którego poznanie rodzi się przede wszystkim w interakcji. Wymaga to także nowego podejścia do tak ważnych kategorii narratologicznych jak bohater, empatia, identyfikacja, perspektywa narracyjna. W artykule pokazuję rolę perspektywy drugoosobowej jako narracyjnego narzędzia tematyzowania namysłu nad antropocentryzmem narracji.

Słowa kluczowe: zoonarratologia, studia nad zwierzętami, narracja, interakcja, narracja drugoosobowa

Summary

Fur of the Text. Trans-species Relations in Zoonarratology

This article is devoted to zoonarratology as a variant of postclassical narratology. It discusses issues that require rethinking in the context of the transdisciplinary animal turn. The fundamental epistemological assumptions of narratology are openly anthropocentric. Narration is conceptualized as a mental and linguistic category dependent on the way in which the human mind functions. Variety of disciplines pose questions about the possibility of communicating with an animal as an autonomous and separate subject, whose cognition is primarily born through interaction. Thus, it requires a new approach to such important narrative categories as character, empathy, identification, and the narrative perspective. In this article, the author shows the role of the second-person perspective as a narrative tool for thematizing the reflection on anthropocentrism of the narrative.

Keywords: zoonarratology, animal narratology, animal studies, narrative, interaction, second-person narration